

REDACTIE RENUS
Geregracht 50
2311 PB LEIDEN

DRUKWERK

PTT Post

Port betaald
Port payé
Pays-Bas

RENUS

Mededelingen van de AWN

AWN - afdeling Rijnstreek
GEREGRACHT 50
2311 PB LEIDEN.

2002 - NUMMER 1

- Lezingen 2002
- Hans Hardenberg
- De Zwammerdam
- Recensies

Renus is een uitgave van de afdeling Rijnstreek van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.) en verschijnt tenminste tweemaal per jaar. Oplage ca. 200 stuks. Redactie: P.J.M. de Baar.

Gegevens uit *Renus* mogen worden overgenomen, mits met voldoende bronvermelding, en er een kopie van het artikel, waarin gegevens uit *Renus* werden verwerkt, aan de redactie wordt gestuurd.

+++++

Vondstmeldingen

Als u iets gevonden heeft, waarvan u denkt dat het van belang kan zijn, of als u weet dat anderen vondsten hebben gedaan, belt u dan a.u.b. met een van de volgende mensen:

Dick van der Kooij, Welterdreef 93, 2253 LJ Voorschoten, tel. 071-5764072

Leo den Hollander, Coornhertstraat 55, 2332 AP Leiden, tel. 071-5312172

Suus Sprey, Burg. Visserpark 14, 2405 GR Alphen a/d Rijn, tel. 0172-494986

Ook houden wij ons aanbevolen voor melding van plaatsen waar graafwerkzaamheden plaats (gaan) vinden. Help mee het bodemarchief te redden: een kleine vondst kan het begin van iets belangrijks zijn!

Meehelpen met de opgravingen?

Heeft u belangstelling om actief deel te nemen aan het veldwerk, dan kunt u bij bovengenoemde personen vernemen welke projecten in uitvoering zijn of binnenkort zullen komen en voor de preciese gegevens over plaats en tijd. Met nadruk wordt erop gewezen, dat ervaring absoluut niet vereist is.

Restaureren, tekenen en vondstverwerking

Deze werkzaamheden vinden plaats in onze werkruimte, Geregracht 50 te Leiden, elke maandag (behoudens als er een feestdag of lezing is).

Opgave nieuwe leden

Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij het Bureau AWN, Herengracht 474, 1017 CA Amsterdam. Het basislidmaatschap kost € 36,40 per jaar. Leden ontvangen zesmaal per jaar het tijdschrift *Westerheem*. Nieuwe leden worden persoonlijk uitgenodigd voor een eerste kennismaking met de afdeling.

LEZINGEN AWN-RIJNSTREEK 2002.

Zoals in de vorige *Renus* aangekondigd, zullen er lezingen plaatsvinden op maandag 11 maart en 22 april, telkens te 20.00 uur. Toegang gratis, introducées welkom.

Van de lezing op 11 maart door Paul Franzen over het Castellum van Alphen was aangekondigd dat die wellicht in Alphen aan den Rijn gehouden zou worden op een nog nader mee te delen plaats. Die plaats is: **Hotel-Restaurant Toor, Stationsplein 2, 2405 BK Alphen aan den Rijn.**

De lezing op 22 april, door Erik Graafstal en Herre Wynia over de opgravingen in Leidse Rijn, zal weer in het Gemeentearchief Leiden gehouden worden.

De jaarvergadering op maandag 27 mei zal eveneens in het Gemeentearchief Leiden plaatsvinden. Voordien ontvangt u nog een *Renus* met de agenda, verslagen enz. en bericht over de spreker en het te behandelen onderwerp, maar noteert u de datum vast!

Een van de gewichten, gevonden bij de opgraving aan de Woubrugseweg te Alphen aan den Rijn, beschreven in het vorige nummer van *Renus*. (Foto Hayo Keekstra sr.)

In memoriam J.D.F. Hardenberg

Batavia, 7 juli 1928 – Sassenheim, 5 januari 2002

Begin januari kreeg onze afdeling het droevige bericht dat Hans Hardenberg was overleden, na een strijdlustige, maar uiteindelijk vergeefse strijd tegen zijn ongeneselijke ziekte. Hoewel enkelen van ons wisten dat het de laatste tijd minder goed met hem ging, kwam het nieuws voor ons toch nog onverwacht.

Hans is als mede-oprichter en eerste voorzitter stevig met de geschiedenis van onze afdeling verbonden geweest. Na zijn jeugd in Nederlands-Indië en een carrière op de grote vaart werd, eenmaal aan de vaste wal, zijn belangstelling voor archeologie gewekt op een vakantie in Frankrijk. De verhuizing met zijn gezin naar Sassenheim in 1971 bracht hem binnen de grenzen van zijn toekomstig archeologisch werkgebied.

Een cursus archeologie van de Leidse Volksuniversiteit in het winterseizoen van 1972/1973 vormde de directe aanleiding tot het oprichten van de afdeling Rijnstreek. Zoals Hans acht jaar later schetste bij zijn afscheid als voorzitter in de algemene ledenvergadering van 1981, had onze afdeling landelijk aanvankelijk niet zo'n goede naam, omdat ze daarvoor al tweemaal eerder ter ziele was gegaan. Maar samen met de tomeloze inzet van hem en de andere bestuursleden van het eerste uur, zoals Hans Suurmond en Siet v.d. Meulen, is toen veel werk verzet.

Hans was binnen de vereniging naast een graver vooral een bestuurder, met een neus voor organiseren en enthousiasmeren. Mede onder zijn leiding zijn zo meerdere terreinen van kastelen, buitenplaatsen en kloosters, waar de Rijnstreek vroeger mee bezaaid was, nagespeurd op de aanwezigheid van funderingen en andere archeologica, bijvoorbeeld huis Coebel en Cronesteyn bij Leiden. Velen van ons hebben bijzondere herinneringen aan de opgravingen in zijn eigen 'achtertuin': de slotgracht van Teylingen (1978 en 1983/84) en de ontgravingen van de funderingen van het Huys Dever (1984–1986).

Het besturen liet hem niet los: behalve in de Rijnstreek was hij tussen 1987 en 1996 ook actief bij het landelijk bestuur als penningmeester. Laatstelijk sprong hij tussen 1999 en het einde van 2000 nog bij als secretaris en later ook als penningmeester van de Landelijke Werkgroep Archeologie Onder Water (hoewel zelf geen duiker). Buiten de AWN was hij ook betrokken bij het politieke leven van zijn woonplaats en was hij een verwoed filmer en fotograaf. De laatste jaren heeft hij met de 'Stichting Oud Sassenheim' c.q. 'De Molen van Sassenheim' hard gestreden voor het behoud van de met sloop bedreigde restanten van molen 'De Speelman' binnen genoemde gemeente. Als kroon op zijn werk heeft Hans het afgelopen zomer nog

mogen meemaken dat aan de onderbouw van de molen de monumentenstatus werd toegekend, waardoor zelfs completering tot molen op termijn mogelijk wordt.

Op de bijgaande foto, genomen op 15 februari 1984 bij de slotgracht van Teylingen, zien we Hans Hardenberg in zijn graafelement; als de trotse vinder van een 'Jacobakan', oog in oog met het verre verleden. Wij zijn hem zeer dankbaar dat hij het voor ons mede mogelijk maakte om samen van deze vervlogen tijden weer iets te maken. Zijn familie wensen wij veel sterkte toe met de verwerking van dit verlies.

Het bestuur van de afdeling Rijnstreek.

DE DAM VAN ZWAMMERDAM.

In zijn op 2 april 2001 voor onze afdeling gehouden lezing over het weer c.a. daagde de spreker, dhr. J. Buisman, een ieder uit om eens zijn/haar mening of gedachten over de inderdaad wat merkwaardige geschiedenis van de dam van Zwammerdam op papier te zetten. Een (oud)schoolmeester mag je niet ongehoorzaam zijn en dus hoop je op minstens een acht voor vlijt door netjes te doen wat hij zegt. Die merkwaardige geschiedenis is namelijk dusdanig duister en naar het schijnt tegenstrijdig, dat zowel de harte[n]kreet van dhr. Buisman als de latente behoefte aan iets meer zekerheid van tal van (amateur)historici begrijpelijk is. Hopelijk biedt het onderstaande dit enigermate.

De dam door de Oude Rijn bij de plaats die algemeen als Zwammerdam geïdentificeerd wordt, duikt voor het eerst op in een oorkonde van 1165. Alom wordt aangenomen dat de dam in dat jaar danwel hoogstens één jaar eerder gelegd is, als reactie op de verwoestende stormramp van 21 december 1163. Buisman citeert een geschiedschrijver uit de abdij van Egmond: "was er een grote overstroming zowel van de zee als van de rivieren. Het was zo erg dat in sommige Hollandse dorpen, die vlak aan zee lagen, geen huis meer veilig was. Huizen en korenschuren dreven weg door het geweld van de golven. Ook veroorzaakten enorme ijsmassa's dat alles omgegooid en voortgestuwd werd." Dat ijs zal wel op de rivieren gelegen hebben en door het relatief warme zeewater zowel van boven als onder aangepakt, opgedrukt, losgebroken en daarna als in een mixer tot volstrekt onvoorspelbaar rondrijven gebracht zijn. Men kan zich voorstellen dat de ijsschotsen ook de dagen erna nog flink wat schade toegebracht hebben aan huizen en korenschuren, waarbij dat laatste voor althans een deel wel opgevat zal moeten worden als op poten staande korenspijkers of -spiekers, waarin de graanvoorraad hoog en droog bewaard werd, al dan niet gedorst. Hoog, niet alleen tegen de klimgrage muizen en ander hongerig gedierte, maar ook tegen kleine overstrominkjes. Bij een dusdanig hoge stormvloed als van 1163 moet het water de hele toch vrij stevige en zware korenspijkers opgedrukt en losgerukt hebben. We kunnen er wel van uitgaan dat in het voorjaar van 1164 slechts een troosteloze puinhoop resteerde in het hele dal van de Oude Rijn van Katwijk tot misschien wel Woerden. Elders aan de kust in Holland zal het wel niet veel beter geweest zijn, en over de grens in Oldenburg was de situatie volstrekt rampzalig. Even daargelaten de (extra) verzilting door het zeewater, het gras zal de watersnood wel overleefd hebben, zodat de gespaard gebleven koeien weer naar hartelust konden grazen. Het ontbreken van stallingsruimte e.d. zal tijdelijk wel een probleem geweest zijn, maar

koeien waren toen wellicht redelijk 'winterhard'. Een meer blijvend probleem was vermoedelijk de verstopping van de Rijnmond.

Zanddam

Als je je probeert te verplaatsen in de positie van een Hollandse kustbewoner die op 22 of 23 december 1163 na het luwen van de storm zijn kop weer opstak, kan er voor je geestesoog een tafereel opdagen waarop die Katwijker of Noordwijker in stomme verwondering naar de Rijnmond staart: waar enkele dagen geleden nog een vrij diep en breed water was, met getijdewerking, ligt ineens een geweldige zanddam, opgestoven tot duinhoogte! Ook al zou men eigenlijk verwachten dat de enorme plens zeewater het gat eerder zou vergroten dan dichtmaken: bij dit soort extreme situaties is er maar weinig voorspelbaar en volstrekt onmogelijk lijkt het niet. Misschien slaan de berichten over verwoestingen door het water in deze regio uitsluitend op de rivier en zorgde de zee alleen voor het verstoppen van de Rijnmond; in dat geval zou de ijsschade hier wel meegevallen kunnen zijn. Wat er ook van zij, als de Rijnmond niet meer functioneerde, zal de Katwijker of Noordwijker zich wel gerealiseerd hebben dat er twee flinke problemen zaten aan te komen: het wegvallen van alle scheepvaart en het niet meer kunnen lozen van water uit de rivier. Dit zal wel als de wiedeweerga gerapporteerd zijn aan de autoriteiten, waar die zich ook bevonden in het alom verwoeste land. De hoogste autoriteit, graaf Floris III, zal zich, zodra op een aantal punten de noodhulp geregeld was, wel naar de Rijnmond gespoed hebben om alles met eigen ogen te bekijken, om daarna te gaan delibereren met enkelen van zijn raadslieden en mogelijk de plaatselijke gezagsdragers of door de bevolking naar voren geduwde wijze mannen. De eerste opwelling moet ongetwijfeld geweest zijn het optrommelen van iedere man die maar een schop kon vasthouden om al het zand boven het rivierpeil weg te graven, waarna het uitstromende water het gat zou moeten verdiepen en verbreden. Enigszins door de mens bijgestuurd lijkt de natuur de beste bondgenoot om de schade ongedaan te maken. Maar wellicht was het problematisch om binnen vrij korte tijd alle beschikbare mannen, voor zover in een volstrekt ontredderd land optrommelbaar en niet elders al bezig voor het gemenebest, bij elkaar te krijgen. Zeker in de winter is voeding, kleding en huisvesting van een stel polderjongens niet eenvoudig, en in de zomer waren ze onwillig, omdat ze dan een oogst op het land hadden. Overigens zou het optreden van zoiets als drijfzand alle arbeid onmogelijk kunnen maken.

Een tweede opwelling kan geweest zijn om Gods water over Gods akkers te laten lopen, omdat het water altijd wel ergens een laag punt vindt waar het heen kan

stromen. Dat kon theoretisch zowel naar het noorden als naar het zuiden. Het is echter zeer de vraag of naar het noorden wel echt soelaas zou kunnen bieden: het Y en het Flevomeer waren toen, althans naar door velen aangenomen wordt, nog niet aan eb en vloed onderhevig, zodat hier dan geen wezenlijk peilverschil bestaan zal hebben. Bovendien is het de vraag welke kant het Spaarne toen op stroomde: het is niet ondenkbaar dat dat toen water uit de duinstreek naar het nog kleine Haarlemmermeer transporteerde, vanwaar het via de Leede/Mare de Oude Rijn nog extra bezwaarde. Een betere richting lijkt het zuiden: daar drong vanaf de Maasmonding de Gantel als zeearm diep het land binnen, zeker tot aan Rijswijk. Via de Vliet kon het Rijnwater tot bij Rijswijk komen, zodat hier, als de natuur geen verbinding kon forceren, de mens wellicht een handje kon helpen door het verbindingsstuk te graven. Toch is het de vraag of dit allemaal wel zo simpel was, en voor graafwerk gold hetzelfde probleem als bij de duinen in Katwijk: waar haal je zo snel veel gravers vandaan?

Dan was er mogelijk de opwelling om de boel de boel te laten, met andere woorden de hele Rijnstreek te evacueren en onbewoond te laten. Het is echter de vraag of de gesetelde boeren, die hun landerijen in ieder geval in het natte seizoen onder een flinke laag water zouden zien verdwijnen, dit wel acceptabel vonden; denkelijk niet dus. Een laatste opwelling zou geweest kunnen zijn het weren van in ieder geval het Utrechtse water, waardoor de uitstroomcapaciteit via b.v. de Gantel voldoende was voor het water dat de Rijnstreek zelf produceerde (regenwater en wat kwelwater). Alleen, hoe hou je water tegen en wanneer wel en wanneer niet. Door het domweg leggen van een dijk kun je wel de watergemeenschap verbreken, maar in tijden van b.v. extreme droogte is het toch handig een gat in de dijk te hebben om water te kunnen aanvoeren.

Dammen en dijken

Een afsluitdijk met een gat erin noemt men een dam. Dat gat kan diverse vormen aannemen: van een duiker tot een keersluis of schutsluis, of een combinatie. Zo kende de latere Spaarndam zowel duikers als een schutsluis. Maar zelfs al zou de afsluiting van de Oude Rijn bij Zwammerdam, aan de toenmalige grens tussen Holland en Utrecht, slechts gedurende bepaalde perioden van het jaar het water tegenhouden, zou dat al revolutionair zijn. Allereerst het waterstaatstechnische aspect. Als de dam goed zou werken, betekende dat dat in ieder geval de streken rond Bodegraven eenzelfde soort overlast zouden krijgen als hierboven reeds geschetst is voor de rest van de Rijnstreek. In feite was het dus slechts verplaatsing van het probleem. Het water zou achter de dam zó hoog opgestuwd worden, dat het

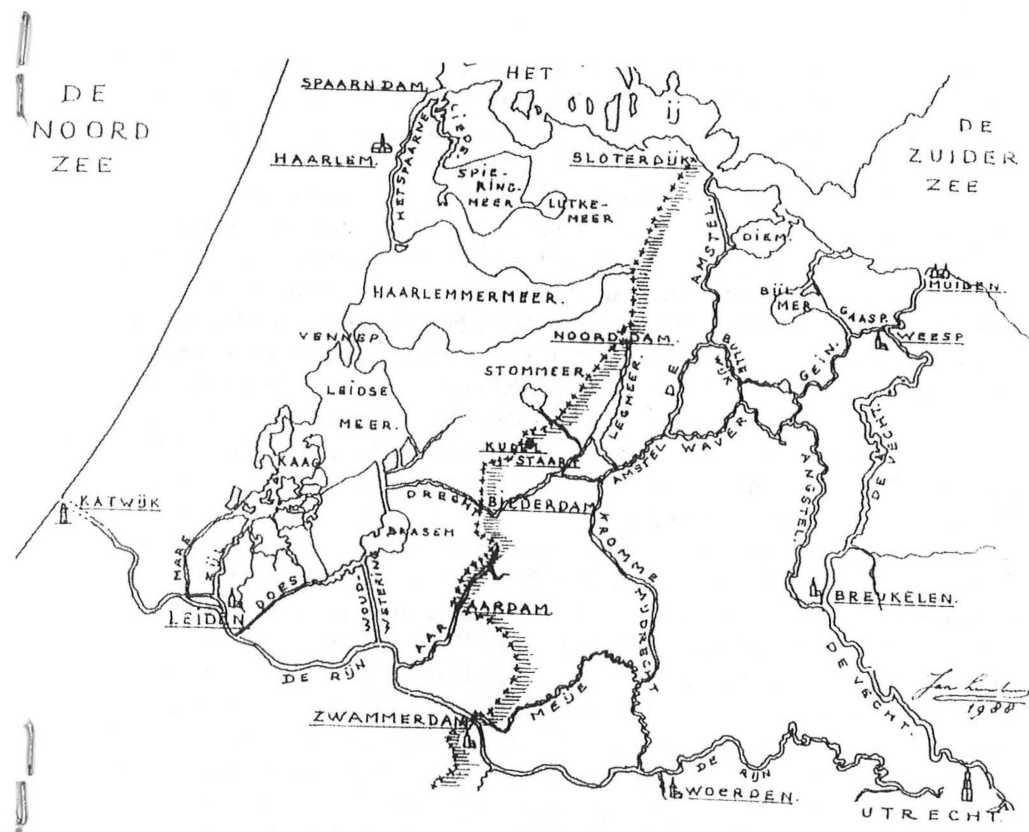
elders wel een afvloeingspunt zou moeten zoeken. Het Utrechtse water kon eveneens twee kanten op: naar het noorden, met denkelijk dezelfde bezwaren als hierboven aangeduid, en naar het zuiden, naar de Hollandse IJssel of de Lek. Het is evenwel de vraag of dit wel zo simpel zou zijn. Het is moeilijk in te schatten of rond 1165 de Linschoten(stroom) nog als riviertje fungeerde, zodat het Rijnwater van bij Woerden naar Oudewater aan de Hollandse IJssel kon afstromen; mogelijk is de Linschoten al aan het eind van de Romeinse tijd verland. Maar zelfs als dat nog werkte, is het de vraag of de streek rond Bodegraven wel droge voeten zou kunnen houden. Wie het water deert, die het water keert, klinkt wel leuk, maar zal steeds moeten opboksen tegen het principe van verkregen rechten.

Dan het juridische aspect. Het leggen van een dijk of dam kost heel veel energie en materiaal en hoort dus de belofte van een zekere mate van succes in te houden. Maar zelfs al zou het prima werken voor de Hollandse Rijnstreek, wanneer de Utrechtenaren zich zwaar benadeeld voelden en zodra ze hun kans schoon zagen, de hele boel vernielden, schoot men er nog niet veel mee op. Natuurlijk kun je een verdedigingswerk dicht bij de dam leggen, hetgeen bij Zwammerdam kennelijk gebeurd is (op de plek waar nu het dorp ligt), maar zo dicht aan de grens blijft dit eeuwigdurend kwetsbaar. En een veel belangrijker punt is dat bij een dijk of dam zonder sluis geweldige hinder voor de scheepvaart ontstaat, zodat er een dure en ellendige overhaal of overtoom gemaakt moet worden, danwel dat alles overgeladen moet worden, waar evenmin iemand vrolijk van wordt. Ook bij het leggen van de E-dam, Monnickendam, Zaan-dam, Spaarn-dam, Amstel-dam, Rotte-dam, Schie-dam, Maas-dam en al die andere kleinere afdammingen van watertjes die van de zee of rivier afgesloten werden, speelde dit. Daar was vaak een duidelijke reden, waren er geen 'buitenlanders' bij betrokken of benadeeld, en ontstond vaak een bloeiende handelsnederzetting in de onmiddellijke omgeving. Hoe anders moet dit bij de Zwammerdam geweest zijn!

Dat leidt tot het financiële aspect. Een dam dwars door een rivier, ook al stelde die zeker sedert het afdammen van de Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 niet veel meer voor, blijft altijd een kostbare en ingewikkelde operatie, die dus duidelijk nut moet hebben. Waar elk plan op flinke tegenstand van de Bodegravers c.s. en schippers, en via hen de Utrechtse autoriteiten, kon rekenen, moeten de Hollanders wel heel overtuigd geweest zijn van dat nut en dus de rechtvaardiging van hun zaak. Veel geld hoefde hij bij de aanleg wellicht ook niet eens te kosten: behalve het hout voor de duiker of sluis diende wellicht niet betaald te worden voor grond en het arbeidsloon van het dijkleger. Alleen de dreiging van zware onderhoudskosten i.v.m. vernieling door de natuur, saboteurs of krijgslieden, zal niemand vrolijk gestemd hebben.

Landscheiding

De grens tussen Holland en Utrecht moet in die tijd zo niet overal, dan toch zeker grotendeels vastgelegd hebben. Dat was wel nuttig, want als de Hollanders de waterafvoer blokkeerden, was het niet handig als Hollandse boeren toch nog natte voeten kregen. Een hoge dijk heeft ook weinig zin als die niet erg lang is: het water zoekt het einde en stroomt er dan omheen. Dat betekent dus dat er eigenlijk één aaneengesloten dijk tussen Holland en Utrecht moest bestaan tussen in principe de Hollandse IJssel bij Gouda en het Y bij Amsterdam, ook al waren er misschien nog enkele hogere plekken waar (nog) geen dijk nodig was. Waar twee waterstaatkundige eenheden aan elkaar grenzen en verschil is van boezempeil, moeten dus alle verbindingen opgestopt of op zijn minst afsluitbaar gemaakt worden. De daardoor ontstane doorlopende dijk of kade heet een landscheiding. In zijn knappe bijdrage aan het boek *Kudelstaart, geschiedenis van een grensgeval* (red. P.J.J.M. van Wees, 1988) heeft Jan Lunenburg zijn gedachten daarover op papier gezet: de landscheiding tussen Rijnland enerzijds en het Land van Woerden en Amstelland anderzijds, hoewel allemaal nog erg *in statu nascendi*, liep van de Gouwe bij Waddinxveen via Reeuwijk naar Zwammerdam, waar de Rijn afgedamd werd, naar Ter Aar, waar in de Aar een dam gelegd werd (de Aardam), Langeraar, Pulmot, Bilderdam (waar de Drecht afgesloten werd), Calslagen, Kudelstaart, Bovenkerk (waar de Legmeer afgedamd werd door de Noorddam) en Rietwijkeroord naar Sloten. Ook hij ging uit van doorlaatbare dammen, met sluisen (overtomen waren z.i. te wijten aan stadsbesturen die de scheepvaart wilden dwingen bepaalde hen welgevallige routes te nemen). Omdat hij anders ook geen goede verklaring voor de Zwammerdam kon vinden, nam hij aan dat die landscheiding in 1165 geheel of toch minstens grotendeels al in werking was. Het lijkt allemaal nogal vroeg in de tijd, maar onmogelijk is het niet. Er zou dan zelfs verondersteld kunnen worden dat de Zwammerdam de bekroning was van het hele systeem van een soort omringdijk van Rijnland, met in de zuidelijke landscheiding o.m. de Leidschendam, Reguliersdam en Hildam (uit vermoedelijk eind dertiende eeuw). En mogelijk ontwikkelde de kennis van de dammenbouw zich in razendsnel tempo: de aanleg van de dam bij Wijk bij Duurstede moet al niet misselijk geweest zijn, en de afdamming van de Amstel, Rotte, Schie, Spaarne enz. door zeedijken met flinke afwateringsmogelijkheden gedurende de dertiende eeuw zal ook niet uit de lucht zijn komen vallen. Gevoegd bij de aanleg van vele kilometers dijk als de landscheidingen, ommedijken en ook een Wendelijk achter Warmond (en bij Oude

Schets van de landscheiding tussen Amsterdam en Zwammerdam rond 1165, door Jan Lunenburg (uit *Kudelstaart, geschiedenis van een grensgeval* p. 11).

Wetering, vermeld in 1226), getuigen van durf en kennis op dat gebied in vrij vroege tijd.

Verstopping

Als aangenomen wordt dat de Hollanders in 1164 genoeg waterbouwkundige kennis en durf hadden om bijvoorbeeld de Oude Rijn bij Zwammerdam af te dammen, is de vraag of dat inderdaad gebeurde in het kader van de stormvloedramp van 1163. Dat hoeft op zich dus niet. Zou de ravage echt vergroot zijn door te veel toevloed van water en ijs vanuit het Utrechtse? Als dat al het geval geweest is, zal dat toch niet de oorzaak van deze ramp geweest zijn, maar alleen een samenloop van omstandigheden, die mogelijk wel niet snel opnieuw zou plaatsvinden. Om alleen daarvoor een (nieuwe) dam in de Oude Rijn te leggen, gaat dan ook wel te ver. De koppeling tussen die gebeurtenissen kan dus maar beter losgelaten worden. Ons lid dhr. D. Parlevliet uit Katwijk heeft dat al geopperd in zijn zeer lezenswaardige artikel 'De Rijnmond verstopt' in *Holland, historisch tijdschrift* 33 (2001) 1-16. Daarin betoogt hij dat de Rijnmond al eerder dan 1163 verstopt geweest zal zijn en niet in één klap, maar door langzame dichtslibbing, mogelijk bekroond door dijkaanleg bovenop de natuurlijke barrière. Ook acht hij het waterpeil in het Y en Flevomeer/Zuiderzee niet zo hoog dat die tot 1170 ongeschikt geweest zouden zijn om er water op te lozen. Laten we de zaak eens omdraaien: wat zou het voornaamste motief geweest kunnen zijn om in 1122 de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede af te dammen? Was al enige tijd voor 1122 de Rijn bij Katwijk verstopt, waardoor het water, dat als vanouds bij Wijk bij Duurstede de Kromme Rijn koos, onvoldoende weg kon en voor grote overlast in (onder meer) de streek tussen Utrecht en Katwijk zorgde, zodat men het in 1122 beter achtte al het water te dwingen via de Lek af te stromen? Op deze kwestie van oorzaak en gevolg zal nog eens diepgaand gestudeerd moeten worden, mede in het kader van het ontstaan van ondieptes in de Oude Rijn ten westen van de stad Utrecht, zelfs zodanig dat daar de loop van de rivier vrijwel totaal verdween. Deskundigen als C. Dekker, P.A. Henderikx en F. Horsten hebben de nodige artikelen gepubliceerd (o.m. in de *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag (enz.)*, Hilversum 1990), waarin zij poneren dat de Oude Rijn ten westen van Utrecht en de (Lange) Linschoten al ruim vóór het jaar 1000 vrijwel totaal dichtgeslibd waren en er wel vaker dijken gelegd werden waar de burenen niet echt gelukkig mee waren, zoals de Meerndijk, die wateroverlast uit de streek rond Jutphaas moest keren. Als dit juist is, diende de Oude Rijn bij Zwammerdam dus alleen nog maar voor de afvoer van het regenwater uit de ontgonnen streken ten noordoosten en deels ten

zuidoosten van de dam en was de rivier zo tam dat er wel vrij gemakkelijk een dam gelegd kon worden.

Hoe dit allemaal ook zij, de koppeling tussen de stormvloed van 1163 en de verstopping van de rivier bij Katwijk kan wel gerust worden vergeten, en gezien zal moeten worden of er wel een verband bestaat met de aanleg van de Zwammerdam. Als de bovenstaande theorie ook maar enigszins met de werkelijkheid overeenkomt, zal de stormramp van 1163 dus wel niet huisgehouden hebben in het gebied rond de Oude Rijn en spreekt het verhaal van de monnik uit Egmond wellicht vooral over zijn eigen streek, waar de zee toen nog gemakkelijk toegang had tot de grote meren als de Beemster, Purmer enz. Mogelijk voor het eerst sedert de verstopping van de Rijnmond moet dit eens een positief effect gegeven hebben van wat voor velen, zowel zeelieden als waterstaatspersonen en militairen, een negatieve zaak geweest moet zijn.

Het is jammer dat de archeologie hier niet meer het laatste en beslissende woord kan spreken: alle resten van de Zwammerdam, als het ware onder de Brugstraat, zijn in 1970 opgeruimd. Gelukkig heeft dhr. Beunder tijdens het weggraven van die restanten zijn ogen goed de kost gegeven en een en ander gepubliceerd (P.C. Beunder, De Zwammerdam na 800 jaar definitief verwijderd, in *Holland* 4 (1972) 21-37), zodat we tenminste nog een vaag idee hebben van hoe het eruit gezien heeft. Wie er meer over kan zeggen, wordt bij deze hartelijk uitgenodigd dat eens op papier te zetten, opdat de discussie verder gevoerd kan worden.

P.J.M. de Baar

WAPEN VAN LEIDEN TE MIDDELBURG GEVONDEN

De *Nieuwsbrief Archeologie nr. 12, Informatieblad Provincie Zeeland* van oktober 2000 meldt dat aan de Looierssingel te Middelburg, na afsluiting van de reguliere opgraving door het Provinciaal Archeologisch Centrum Zeeland, door Peter Florisse een fragment van een vuurklok gevonden werd. Daarop staat afgebeeld het wapen met de gekruiste sleutels, dat gewoonlijk het wapen van Leiden is. Dit wordt hier nog wel extra versterkt door een in het stempel opgenomen hoofdletter L bovenin het wapen. Als datering van het fragment wordt in de tekst de zeventiende eeuw aangehouden, maar in het bijschrift bij de foto staat achttiende eeuw, en dat lijkt zo op het eerste gezicht (dus zonder de scherf zelf in handen gehad te hebben) meer voor de hand liggend. Helaas is het fragment te klein om er verdere conclusies uit te kunnen trekken en van de overige ingestempelde voorstellingen ontbreekt te veel om er houvast aan te hebben. En ook is het natuurlijk de vraag of de vuurklok in Leiden gemaakt is, danwel elders; gezien de letter L zal aan de tweede mogelijkheid wel de voorkeur gegeven moeten worden. In Leiden lijkt zo'n L een beetje overbodig. Hoe dan ook, leuk om het Leidse wapen weer eens op een onverwachte plaats te zien opduiken (zo moet er ook nog een steen met het Leidse wapen bij Izmir, het vroegere Smyrna, liggen), en dan met die toegevoegde letter L, iets dat misschien niet uniek is, maar zeker niet vaak zal voorkomen.

DRAAGTEKEN LEIDENS ONTZET 1574 GEVONDEN.

In het *Ledenbericht oktober 2001/2* van AWN-afdeling 9, 'De Nieuwe Maas' (Rotterdam/Delft en omstreken) komt een aardig artikeltje voor van Dirk de Jong. Hij meldt daarin op de zogenaamde grondbank op het voormalige vliegveld Ypenburg met een metaaldetector de stort nagelopen te hebben van - naar hij dacht - de opgraving door Epko Bult van de abdij Koningsveld, omdat Epko prijs stelt op alles wat tijdens de opgraving gemist zou kunnen zijn. De door hem afgepiepte stort bleek echter afkomstig uit Zoetermeer. Ondanks dit misverstand was zijn moeite niet tevergeefs geweest: in die stort vond hij een een lood-tinnen draagteken. Dit werd door drs. Bouke Jan van der Veen van het Koninklijk Penningkabinet te Leiden geïdentificeerd als een draagteken dat geslagen werd als herinnering aan het glorierijke ontzet van Leiden op 3 oktober 1574. De voorzijde toont een schip met een aantal roeiers en een schipper aan het roer en de keerzijde toont een cartouche met tekst en onderaan het wapen van Leiden. De tekst aan de voorzijde luidt: SCIPPERS ENDE LANSKNEGTE HEM TE VATER GHEVEN HEBE DIE SPANGERS VT LAMMEN GHEDREVEN 1574, hetgeen betekent: schippers en landsknechten zich te water begeven hebbende, hebben de Spanjaarden uit Lammen gedreven, 1574. Landsknechten is een ander woord voor soldaten. De letter v staat

doorgaans ook voor de letter u en kan soms als w geïnterpreteerd worden, en bij ruimtenood grijpt men tot in de zeventiende eeuw vaak naar afkortingsstreepjes, die wij nu niet meer kennen: een plat streepje boven een letter wil zeggen dat die letter verdubbeld moet worden, of dat er een letter n (soms e + n, of een m) achter moet volgen. HEBE wordt door verdubbeling van de b en toevoeging van een n tot hebben; de eventuele afkortingsstreepjes zijn op de afbeelding niet zichtbaar. Lammenschans dankt zo goed als zeker zijn naam aan de schans die opgeworpen werd dicht bij de boerderij van Jacob Lambrechtszoon, in de wandeling Jaap Lammen, en wellicht behorend tot het bekende geslacht (Van) Onderwater.

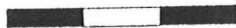
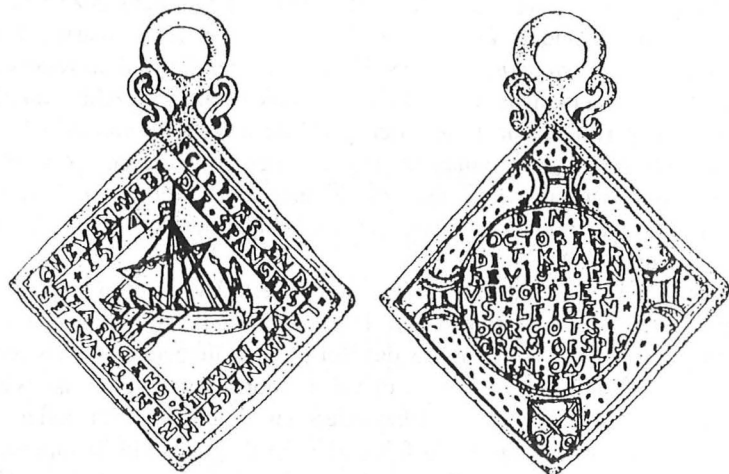
De tekst aan de achterzijde luidt: DEN 3 OCTOBER DIT KLAER BEVIST EN VEL OPSLET IS LEIDEN DOR GOTS GRASI GESPIS EN ONTSET. Ook hier moeten wellicht afbrekingsstreepjes gedacht worden: een streepje boven het woordje 'en' vormt het tot de gewoonlijke schrijfwijze 'ende'. Achter 'gespis' was absoluut geen ruimte meer voor de letter t, zodat die er wellicht bijgedacht moet worden. Meer problemen geeft de verklaring van het woordje 'opslet', dat per se moet eindigen op -et, om te kunnen rijmen op 'ontset'. De betekenis zal moeten zijn: op drie oktober, zoals dit duidelijk bewijst [als] men wel (=goed) oplet, is Leiden door Gods gracie (goedgunstigheid) gespijsd en ontzet.

Het geheel doet meteen denken aan het bekende chronogram op de twee gedenksteden, ingemetseld in het landhoofd van de St. Jeroensbrug over de Vliet in het Rapenburg. Daarop staat (o.m.) de tekst: .. en(de?) zunt deur deze Vliet, broot, spiz en(de?) dranc in Leiden (*Leidsch Jaarboekje* 1940 p. 129), waarvan ik (anders dan E. Pelinck in *Leidsch Jaarboekje* 1943) veronderstel dat stadssecretaris Jan van Hout de auctor intellectualis is. Gesteld dat deze ook verantwoordelijk zou zijn voor het onderhavige gerijmel, dan is in ieder geval de uitvoering van de tekst op het stempel op zijn minst zeer onnauwkeurig te noemen - helaas geen onbekend verschijnsel voor wie wel eens met studie naar oude zerken in kerken kijkt. Stempelsnijders, sierschilders en steenhouwers hebben heel wat gepuzzel door het nageslacht op hun geweten!

Dit soort hangers is vrij zeldzaam. Hoeveel er indertijd van geproduceerd zijn, zal wel niet gemakkelijk te achterhalen zijn. In eerste instantie zullen ze zijn uitgereikt aan de bevrijdingstroepen o.l.v. (Louis de) Boisot, de schippers en landsknechten, al is het niet onmogelijk dat ze, zoals wel vaker voorkwam, bijgemaakt werden en uitgereikt aan alle hoogwaardigheidsbekleders en eventueel zelfs andere min of meer betrokkenen. Zo ontving op 28 februari 1575 de goudsmid, stempelsnijder en noodmuntenleverancier Claes Ghijsbrechtsz. Coopal (eigenlijk: Van Campen) betaling voor de levering van 25 zilveren penningen van de stads munt, die aan de kapiteinen van de vloot cadeau gedaan zijn, à 28 stuivers het stuk, en later nog eens

voor 11 identieke explaren overgeleverd aan Van der Werf en 40 aan Van Loo, om ze cadeau te doen aan wie hen goeddacht. Coopal en zijn collega-goudsmid Jan Lucasz. van Wassenaer kregen ook geld voor gouden penningen, en voor een gouden ketting voor elk van de drie admiraals. In de literatuur is er altijd voetstoots vanuitgegaan dat dit gouden resp. zilveren afslagen waren van de noodmunt die tijdens het beleg geslagen was (ook op papieren munten, met het bekende opschrift 'Haec libertatis ergo'), maar denkelijk is er een apart ontwerp gemaakt dat veel toepasselijker was voor de bevelhebbers van de bevrijdingsschepen, en toen dat bij hen in de smaak viel, in een goedkopere lood-tin-legering ook voor de schepelingen en dergelijke.

Wie de gedichtjes geleverd heeft, wie de stempels gesneden heeft (Coopal?), wie de hangers geproduceerd heeft: allemaal vragen waarop niet in een oogwenk antwoorden te vinden zullen zijn. Maar hoe dan ook, de archeologie (of zo men wilt, de detectorpiloot) heeft weer eens wat leuks en gaafs uit onze vaderlandse geschiedenis opgediept, waarvan tot nu toe slechts fragmenten bestonden. En al die overgebleven open vragen? Daar zal ooit nog wel eens een antwoord op gegeven kunnen worden, blijven we althans hopen. En dan hoeven we nog niet eens te weten wie de hanger te Zoetermeer verloren of weggegooid heeft.

BOEKBESPREKINGEN

R.J. Pex, *Knappenhof of Grotenhof te Lisse* (Lisse, Grimbergen Boek, 1999). 94 p. f 39,50 (€ 17,92).

In *Remus* 1999 nr. 2 stond de aankondiging van het verschijnen van dit boek. De vraag die een boekbespreker zich natuurlijk stelt is of een boek de beloften in de aankondiging waarmaakt en dus zijn geld waard is. En daarop kan zonder voorbehoud positief geantwoord worden.

Het boek beschrijft de geschiedenis van een deel van de grote buitenplaats Wassergeest, dat er niet buitengewoon lang aan verbonden geweest is en zelf een vertellenswaardige historie heeft, zodat een afzonderlijke uitgave gerechtvaardigd bevonden werd. Dit heeft wellicht enkele voordelen, maar een deel van het betoog zal zowel in het huidige boek als in het komende boek over Wassergeest verteld moeten worden. Maar voor sommige lezers zal zelfs het wedervaren van Grotenhof al ingewikkeld genoeg zijn en maar nauwelijks te behappen, laat staan dat er nog meer samenstellende delen al dan niet afzonderlijk besproken moeten worden.

Knappenhof begon als een eenvoudige boerderij met als extra een verblijf voor de grootgrondbezitter uit patricische kring. In de zestiende eeuw was het bekende geslacht Van der Laen, dat veel connecties met Lisse en omgeving had, hier de baas, gevolgd door Jacob Gerritsz. Hoingh uit Amsterdam van vermoedelijk 1595 tot in 1640 zijn erfgenamen het geheel verkochten aan Anna Wijmaer, weduwe van Jan Six. Voortaan zouden vrijwel uitsluitend Amsterdammers eigenaar zijn. Van Pieter Six (eigenaar 1654-1680) kwam het aan diens zoon Pieter (1689-1703) en diens zoon Pieter (1703-1755). Vermoedelijk werd het buiten vóór 1730 ingrijpend verbouwd. Ook de volgende eigenaar, Cornelis Jacob van der Lijn, liet rond 1765 het geheel flink verbouwen, waarna de naam gewijzigd werd in Grotenhof. Bij een publieke verkoop in 1782 viel het landerijencomplex uiteen en het huis werd door de kopers Albert van Mook en Cornelis Schuit deels gesloopt alvorens het door te verkopen aan A.J.C. Lampsins, die in 1783 ook het aangrenzende Wassergeest kocht. Tot 1789 zouden de buitens in één hand blijven. Daarna werd Pieter van Walré eigenaar, maar die overleed al snel, waarna de volgende eigenaars, F. en C. Stumphius en H. Kromhout, in 1793 het huis Grotenhof lieten slopen. Hun opvolger, R.C. Affourtit, was denkelijk niet zo in zijn nopjes met een buiten zonder gebouwen en liet kort na 1800 een nieuw buitenhuis bouwen. Het omringende land werd als bollenland in gebruik genomen; bij diepspitten werden rond 1925 de funderingen van het vroegere Grotenhof gevonden. Vanaf 1862 was de familie Van Pallandt-Steengracht eigenaar (gedurende langere tijd tevens eigenaar van Wassergeest), in 1964 gevolgd door de bollentelers Van Parijs, die in 1970/71 het

bestaande huis lieten slopen en vervangen door een vrijwel identiek pand. Dit werd al heel snel verkocht aan E.J. Elout.

Voor de talloze gegevens over zowel het huis als de eigenaars en deels de huurders is een bewonderenswaardig groot aantal bronnen gebruikt, vaak uit volstrekt onverwachte hoek. Het bijeenrapen van al die zo gevarieerde informatie moet heel veel tijd en moeite hebben gekost. Ook is er een voldoende aantal instructieve kaartjes getekend en opgenomen, waardoor de lezer greep blijft houden op de zo ingewikkelde gang van zaken t.a.v. de koop en verkoop van kavels land. Er zitten ook vrij weinig typfouten e.d. in het boek, al is het de auteur toch nog gelukt er een A-4-tje vol van te ontdekken, meest van een wat pietluttige aard. Zo kan ik er ook nog wel een paar noemen: op p. 15 notaris Raven i.p.v. Ravens en op p. 36 Lisse i.p.v. Lisfe. Ook een bronvermelding als noot 8 op p. 92: Zie de notariële akten in Gemeentearchief Leiden over de periode 1818-1850, had wel iets minder vaag gemogen. Het aan de auteur onbekende woord 'sijdelkamer' (p. 12) betekent gewoon zijkamer, en ook een paleografisch probleempje heeft de auteur parten gespeeld: op p. 10 schrijft hij 'Zo zien we op kaart afb. 3 ... "Neesvaer" staan. Was dit misschien Cornelis van Moerkerken?' Het antwoord op die vraag luidt dus: nee, want er staat Mees Vaer. Of dat geïnterpreteerd moet worden als Bartholomeus Vaer of vader (van bijvoorbeeld een gasthuis of weeshuis), is een punt waar zonder nadere studie niet meteen uit te komen is. Maar dit is dan ook kritiek van het peil van spijkers op laag water, die absoluut niet representatief is voor het hele boek – integendeel. Het is een knappe studie, die de lezer van harte aanbevolen kan worden!

C.A. Kalee, *Terra Sigillata gevonden langs de Limes* (Leusden? 2001). 58 p. ISBN 90-806521-1-3. f 27,50 (€ 12,48).

Deze eenvoudige uitgave, maar wel met veel duidelijke afbeeldingen en vooral nauwkeurige tekeningen, bevat een vijftal artikelen, waarvan vier als gemeenschappelijk kenmerk bezitten dat ze te maken hebben met terra sigillata. Het eerste artikel is als het ware een verantwoording van hoe de auteur het determineren van scherven van vooral Romeins aardewerk bij professor W. Glasbergen geleerd heeft. Een van zijn fraaiste staaltjes determineerkunst was die van een deel van een beeld, dat hem als in een aha-erlebnis deed denken aan Hercules, waar hij de Bataafse connotatie Magusanus gemakshalve aan vastkoppelde, zulks tot verbazing en goedkeuring van de hooggeleerde. Dat dat er toen uitflapte is tot daar aan toe, maar de schrijver maakt nu niet hard waarom hij dat Magusanus gehandhaafd heeft en niet duidelijk gerelativeerd, al is in noot 3 enige twijfel te signaleren. Uit het artikel 'Een armring voor Hercules Magusanus' door J.E. Bogaers en J.K. Haalebos

in *Westerheem* 42 (1993) 69-71 en de daar genoemde literatuur blijkt niet dat Magusanus ooit in steen vereeuwigd is en berichten over de vondst, zoals in *Het Vaderland* van 14 november 1964, vermelden uitsluitend de naam Hercules. Overigens kan er hier op gewezen worden dat er tot 22 maart 2002 een tentoonstelling van zo'n 80 prenten en tekeningen voorstellende Hercules gehouden wordt in het Prentenkabinet van de Universiteit, Rapenburg 65; op werkdagen open van 9-12 en 13.30-17 uur.

Het tweede artikel gaat over de ontzenuwing van de vormschoteldecorateur Ociso. Er is wel een vervaardiger van onversierde t.s. bekend met de naam Ociso, maar bestudering van de door Holwerda te Voorburg opgegraven scherven versierde t.s. toont zonneklaar aan dat daar iets anders staat, eerder C.CA. Een nauwgezette en bewonderenswaardige speurtocht leverde vergelijkbare stempelingen op, maar de musea in Duisburg en Londen waar de betreffende scherven zich zouden moeten bevinden, konden ze niet boven water krijgen. Uiteindelijk lukte het m.b.v. nieuwe vondsten in Valkenburg als lezing vast te stellen: C. Calsa.

Vervolgens wordt het 'oeuvre' van de vormschoteldecorateur Paternianus geïnventariseerd, zowel wat in Nederland als wat in de omringende landen gevonden is. Paternianus werkte tussen ongeveer 220 en 240 na Chr. in Trier. Zijn reliëfversieringen zijn helaas van vrij slechte kwaliteit, doordat hij vermoedelijk met sterk afgesleten materiaal bleef werken.

Een belangwekkend overzicht is dat van het in de AWN-opgraving De Hoorn onder Alphen aan den Rijn gevonden t.s. Op een drietal plaatsen werden in 1987 120 fragmenten gevonden, waarvan 59 vervaardigd in Zuid-Gallië (La Graufesenque) en 61 in Oost-Gallië. Van zowel de versierde als onversierde t.s. wordt heel veel in tabellen uitgesplitst (functie, vervaardigingsplaats, type, datering). Waar de datering eigenlijk het voornaamste onderzoekspunt was, is zijn conclusie niet echt probleemoplossend: van ca. 70 tot 200/220 na Chr. is een heel lange tijd, terwijl de oudste onversierde t.s. zelfs nog wel ouder zou kunnen zijn dan 70.

Tot slot volgt eenzelfde behandeling van enkele scherven uit Valkenburg waarop erotische scènes te zien zijn. Het leidt tot een uitvoerig exposé over prostitutie, met name te Pompeii, maar de geschiedenis van die scherven wordt daar niet mee verhelderd. Toch is het een heel leesbaar en van belezenheid (en veel expertise) getuigend verhaal geworden.

Afgezien van hier en daar wat te grote interlinie, ontbreken van spaties in namen, het gebruik van de letter l als vervanger van het cijfer 1, en dergelijke, zijn deze wat als memoires overkomende verhalen zeer aardig. En dat bij dit weinig pretentieuze boekje een schappelijke aanschafprijs hoort, zal ook niemand hoeven te hinderen het te verwerven.